

ІСТОРИЧНА ПОЛІТИКА В КРАЇНАХ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ ЯК ЧИННИК КОНСОЛІДАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА ТА ПРИМИРЕННЯ НАРОДІВ: ДОСВІД ДЛЯ УКРАЇНИ

В. С. Лозовий

У статті з'ясовано ситуацію, яка склалася в Україні навколо проблеми суперечливих інтерпретацій історії, що негативно впливають на суспільно-політичне становище, розглянуто роль європейської історичної науки у втіленні політики примирення. На основі європейського досвіду подано пропозиції щодо налагодження діалогу для консолідації українського суспільства та примирення між державами.

Ключові слова: історична політика, Україна, Європейський Союз, примирення, консолідація суспільства.

Vitalii Lozovyi

HISTORICAL POLICY IN THE EUROPEAN UNION AS A FACTOR OF CONSOLIDATION AND RECONCILIATION OF THE NATIONS: EXPERIENCE FOR UKRAINE

The article clarifies the situation in Ukraine around the issue of conflicting interpretations of history, which negatively influence socio-political situation, the role of the European historical science in the embodiment of the policy of reconciliation. Based on the European experience, submitted are the proposals on the dialogue for the consolidation of Ukrainian society and reconciliation between the states.

Keywords: historical policy, Ukraine, the European Union, reconciliation, consolidation of society.

Лозовий Віталій Станіславович – доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник відділу гуманітарної безпеки Національного інституту стратегічних досліджень

У просуванні інтеграційних процесів у Європі великого значення набула історична політика як політика примирення, оскільки саме від її втілення залежить подолання історичних упереджень, ксенофобії, шовінізму, формування європейської ідентичності, відчуття безпеки та спільної перспективи розвитку.

Під історичною політикою розуміють набір практик, за допомогою яких політичні сили або держави прагнуть затвердити певні інтерпретації подій минулого як найбільш автентичні історичним реаліям і транслювати їх як домінуючий наратив. Історична політика має три функції: 1) символічну (надання значущості події); 2) інтерпретативну (трактування події для потреб поточної політики); 3) ідентифікаційну (вплив на формування національної ідентичності). Історична політика – це вибір та поширення політичними силами системи суспільно-політичних цінностей.

На відміну від авторитарно-тоталітарних режимів, де історична політика розглядається як утилітарне використання історії у політичних цілях та для формування й насаджування єдино правильного історичного канону, у демократичних країнах завдання історичної політики не зводиться до створення та закріплення догматичного історичного наративу, а передбачає «посередництво у вивченні різних форм досвіду і пам'яті», виявлення та поширення адекватних історичних фактів, діалог науки, суспільства та держави, спрямований на консолідацію суспільства та зміцнення держави, а в міжнародних відносинах – діалог, спрямований на мирне співіснування країн.

Мета статті – з'ясувати питання конфліктних інтерпретацій історії в Україні та їх дестабілізуючий вплив на суспільно-політичні процеси, проаналізувати історичну політику Європейського Союзу (ЄС) як складника європейської політики примирення і приклад щодо налагодження діалогу для

консолідації українського суспільства та примирення між державами.

Окремі аспекти зазначеної проблеми знайшли висвітлення у вітчизняній та зарубіжній історіографії. У змістовному збірнику «Європа та її болісні минувшини» проаналізовано різні питання європейської історичної політики та моделі примирення між народами, які пропонуються на континенті для подолання «ворожих стереотипів», забезпечення неконфліктного співіснування країн [1]. У спеціальному виданні історико-культурологічного збірника «Схід/Захід», присвяченому дослідженню історичної пам'яті й тоталітаризму, автори встановили нові предметні та концептуальні рамки аналізу «українського минулого», розглядаючи його в широкому порівняльному контексті досвіду Центрально-Східної Європи [2]. Вузлові питання історичної пам'яті, як практичного, так і теоретичного характеру, ігнорування яких може призвести до ескалації пам'яттєвих війн та поглиблення розколотості українського символічного простору, досліджують автори збірника «Культура історичної пам'яті: європейський та український досвід». У книзі з'ясовуються європейські практики подолання конфліктів пам'яті [3]. Але в зазначеному аспекті тема не досліджувалася.

Після проголошення незалежності українські історики інтенсифікували дослідження національного історичного процесу, відтворюючи сукупність його політичних, соціальних, економічних і культурних аспектів. Однак до створення єдиної концепції бачення спільного минулого не дійшло, оскільки державна історична політика в Україні була не системною, а ситуативною і формувалась на основі гібриду радянської та української інтерпретації історії.

Для України колективна пам'ять про минуле стала справжньою політичною проблемою. Сформовані ще в СРСР історичні стереотипи та міфи домінують у світогляді частини українського суспільства, передусім на Донбасі та в Криму. Вони впливають на оцінки історичного минулого і сьогодення. Саме ці групи населення є основними об'єктами інформаційного наступу Росії, який має наслідком формування сепаратистських настроїв і спонукання до збройного опору законній українській владі. Революція Гідності, з її численними жертвами, агресія Росії і конфлікт на Донбасі – ці події нагально поставили на порядок денний потребу формування та впровадження нової історичної політики та політики примирення.

Історична тематика відіграє особливу роль у сучасній українській кризі. Маніпуляції історичними фактами використовуються Росією для виправдання та поглиблення агресії проти України, дестабілізації внутрішньополітичної ситуації, провокування розколу в українському суспільстві. Керуючись своїми геополітичними розрахунками,

Росія вдається до штучного конструювання «нових» регіональних ідентичностей. Історичне обґрунтування існування на Донбасі «новоросів», які нібито мають власний менталітет і цілком відрізняються від українців, розглядається як передумова та засіб легітимації вимог надати населенню краю право на самовизначення, заявити про можливість відокремлення від України та набуття «державного суверенітету». Показово, що у «ДНР» хочуть відродити СРСР, вважаючи його продовженням Російської імперії [4].

Крім негативного впливу на внутрішньополітичну ситуацію, різні інтерпретації історії мають конфліктний потенціал і для міжнародних відносин України з деякими сусідніми державами. Тому заходи щодо поширення історичної правди, протидії фальсифікаціям уже вийшли за межі лише гуманітарної політики та стали важливою складовою національної безпеки України.

Україна потребує дійової політики історичного примирення як усередині країни, так і з сусідами. Дебати з приводу засад історичної політики в Україні є частиною політичної дискусії щодо майбутнього цивілізаційного напрямку розвитку країни.

Наріжним каменем внутрішньої та зовнішньої політики країн ЄС стала політика примирення в ім'я загального прогресу. Це примирення – плід складного компромісу, в якому взаємне покаяння і прощення перемішані з прагматичним усвідомленням політичної доцільності. У цій моделі примирення історія відіграє основну роль.

Створення єдиної Європи передбачає формування спільної «культури пам'яті». Її основні вимоги зводяться до того, що: 1) минуле Європи має базуватися на фундаменті основних європейських цінностей, таких як гуманізм, терпимість і демократія; 2) повинна створюватися відкрита сфера обговорення, яка передбачає взаєморозуміння та примирення всередині націй і між європейськими націями; 3) необхідно висвітлювати «незручні» сегменти національних історій; 4) судження про минуле мають базуватися виключно на вивченні історичних фактів без опертя на поняття «єдиної історичної правди».

Такий підхід дає можливість урахувати множинність історичних спогадів, які існують у Європі, і в той же час забезпечити стимул вивчати їх із транснаціональної точки зору.

Щоб зробити порівняльний аналіз різних «історичних бачень» та ініціювати процес зближення між колишніми ворогами на рівні громадянського суспільства, європейські інституції проводять моніторинг національних історіографій та шкільних підручників. Зустрічі та дискусії істориків і, відповідно, нове змістовне наповнення підручників

вважаються адекватним способом ослаблення конфліктів [5].

Франко-німецьке примирення є зразком для наслідування іншими країнами. У базовий Єлисейський договір було внесено пункт про створення комісії для вирішення суперечливих питань з історії взаємин цих країн. Цей прецедент дав поштовх створенню аналогічних комісій з іншими європейськими державами. Зокрема, плідною була співпраця польських і німецьких істориків, завдяки якій вдалося реалізувати проект «Польсько-німецькі місця пам'яті». Автори статей, зібраних у межах проекту, виходять за рамки національних схем і ставлять завдання зрозуміти власну історію через пізнання історії іншої країни.

Визнання центральної ролі освіти та важливості викладання історії – одне з пріоритетних питань, проголошених Радою Європи. Адже зрозуміло, що від розробки належної парадигми історичної освіти залежить подолання ксенофобії, історичних забобонів, націоналізму, шовінізму тощо.

Рада Європи звернулася з проханням до професіоналів істориків дотримуватися трьох основних принципів: історія без пропаганди, історія без забобонів та історія, заснована лише на реальних фактах. Проект «Вивчення та викладання історії Європи в 20-му столітті», ініційований Радою Європи, базується на міждисциплінарній і загальноєвропейській основах. Результатом його реалізації стала Рекомендація Комітету міністрів Ради Європи «Про викладання історії у XXI столітті в Європі». Документ охоплює такі питання: цілі викладання історії, європейський вимір, зміст програм, методи навчання, підготовка та підвищення кваліфікації вчителів, особливості використання інформаційних і комунікаційних технологій, зловживання історією. У ньому зазначено, що глибоке розуміння новітньої європейської історії може слугувати попередженню конфліктів. Історичний матеріал рекомендується подавати через діалог на основі багаторакурсності. Школа повинна розвивати в учнях уміння критично мислити, здатність протистояти маніпуляціям і зловживанню історією. Навчальний матеріал має нівелювати упередження й стереотипи, висвітлюючи в шкільних програмах позитивні взаємовпливи між різними країнами, релігіями та науковими школами в процесі історичного розвитку Європи [6].

У 2011 р. ухвалено Рекомендацію Комітету міністрів Ради Європи державам – членам ЄС «Щодо міжкультурного діалогу і образу Іншого у викладанні історії», яка визначає напрями реформування викладання історії і наголошує на діалогічному висвітленні історії у постконфліктних ситуаціях [7].

Отже, у центрі історичного примирення й порозуміння представників різних європейських націй,

що мають різну історичну пам'ять, та формування спільної ідентичності є діалог, який базується на таких принципах: 1) історичні події необхідно розглядати з урахуванням їхньої складності для всіх залучених сторін; 2) «попит на історичну пам'ять» представників усіх сторін повинен бути однаково шанованим, він має стати точкою опертя під час обговорення; 3) минуле можна проаналізувати з урахуванням і посиленням на перспективу партнерів дискурсу. Відповідно, Європейська комісія ініціює дослідні проекти, що мають консолідаційні політичні завдання і «повинні розробляти ідеї поглиблення діалогу між громадянами ЄС про різну історичну пам'ять з метою дійти спільних поглядів на минуле, сьогодення і майбутнє Європи» [8].

Важким, але важливим завданням є створення спільних підручників з історії. Перший такий підручник вийшов друком у Франції та Німеччині. Ця навчальна книга сприяє формуванню спільного бачення минулого і перспектив спільного майбутнього, спонукає молодь замислитися над питанням європейської ідентичності. Соціологічні опитування свідчать, що заходи з примирення між німцями та французами дали позитивний результат. В обох країнах понад 85 % громадян мають позитивний образ сусіда [9].

Спільний підручник з історії, який у червні 2016 р. презентували глави МЗС Польщі та Німеччини, розглядається як інструмент стабілізації польсько-німецьких відносин. Його видання ініційоване урядами обох країн. Обидві сторони вважають, що в освітній процес буде корисним включення історичного досвіду сусіда, що допоможе сформулювати основи для нейтралізації взаємних стереотипів, що склалися історично.

Дослідження змісту навчальних матеріалів різних країн продемонструвало значну вкоріненість національних міфів у підручниках та в колективній пам'яті. *Усвідомлення того, що навчання історії є практичним інструментом, вирішальним фактором у примиренні між людьми та країнами, у Євросоюзі дає поштовх для реалізації проектів, що мають сприяти порозумінню й інтеграції, як, наприклад, «Спільні історії для Європи без кордонів».* Методологічна основа «спільних історій» – всебічне врахування історичних подій, усіх їх взаємодій, конвергенцій і конфліктів. Такий підхід уможливає розвіювання стереотипів, міфів ідентичності й негативних бачень «іншого», а отже, веде до міжкультурного діалогу й трансформацій конфліктів. Реалізація проекту передбачає виконання трьох ключових завдань: 1) підвищення обізнаності про спільну історичну спадщину держав-членів; 2) попередження конфліктів та сприяння процесам примирення через кращі знання історичних взаємодій і конвергентностей; 3) поширення міжкультурного діалогу [10].

Велику роботу стосовно примирення європейських народів проводить асоціація європейських викладачів Єврокліо. Проект «Об'єднуючи Європу через історію» охопив 21 країну. Також реалізуються проекти щодо внутрішнього та міждержавного примирення в постконфліктних балканських країнах, зокрема в Македонії це проекти «Переказуючи (Розповідаючи заново) історію» та «Історія, яка об'єднує. Як викладати гострі теми історії країн колишньої Югославії?».

Позитивним є досвід європейських країн щодо ініціювання у суспільстві широких громадських дискусій, обговорень, опитувань з проблем національної ідентичності, історичної пам'яті.

З метою формування позитивного мислення та нового німецького національного почуття у ФРН 2005 р. пройшла потужна соціальна рекламна кампанія під гаслом «Ти – Німеччина». Однією з її цілей було започаткування широкої дискусії про національну самосвідомість у засобах масової інформації. Реклама на телебаченні та радіо забезпечила колосальне охоплення аудиторії – більше 200 млн чоловік, було досягнуто значних позитивних результатів [11]. Також у Франції в 2009 р. держава ініціювала широку дискусію «Що нині означає бути французом?». І хоч частина інтелектуалів негативно поставилася до обговорення, розцінюючи його як навіязування державою своїх принципів, однак ця історико-політична дискусія підняла важливі питання національної ідентифікації та консолідації і вплинула на політичну свідомість громадян [12].

У Європі після Другої світової війни спостерігається розвиток нової культури пам'яті, яка руйнує старі стереотипи національної самосвідомості героїзації історії, засновані виключно на гордості або стражданні, а також розширює самозображення, включаючи елементи самокритики. Це був важкий процес, який поки що не є закінченим. Отже, основними в обговоренні європейської історії ХХ ст. є поняття: «пам'ять», «ідентичність», «діалог», «порозуміння». Постійний діалог, спрямований на примирення як всередині країн, так і між ними, є важливою частиною сучасної європейської політичної культури.

У контексті зазначеного, історична політика Української держави має базуватися на об'єктивних напрацюваннях історичної науки і спрямовуватися як на внутрішньоукраїнську консолідацію, так і на примирення між державами.

За останні десятиліття розвиток вітчизняної історичної науки супроводжувався конфліктами історичних інтерпретацій. В Україні існують суттєві регіональні відмінності в трактуванні історичних подій і процесів. Унаслідок цілеспрямованих маніпуляцій історією та регіонально-історичними відмінностями інспіровано регіонально-політичні

суперечності та розмежування, що, поряд з іншими чинниками, спровокувало військово-політичну кризу.

Консолідація українського суспільства, розколотого історією, вимагає переведення конфліктних тлумачень подій і процесів у сферу публічного діалогу та вирішення їх за допомогою європейських демократичних механізмів. У європейській політичній культурі – це традиція плюралізму, тобто визнання нормою множинності пам'ятей та інтерпретацій. Європейський принцип має на меті не нав'язування одного прочитання історії, а осмислення умов співіснування різних досвідів.

У Євросоюзі історична політика як складова політики примирення розглядається як політична технологія, спрямована на формування суспільно значущих, об'єднуючих історико-політичних образів та образів несуперечливих національної та спільноєвропейської ідентичностей, що реалізується через освіту, громадські дискусії та засоби масової інформації.

Для України особливо важливо проводити історичну політику так, щоб сприяти національному історичному примиренню. Для консолідації суспільства треба популяризувати теми, які об'єднують усі регіони. Співставлення різних історичних оповідей і досвідів та аналіз розбіжностей їхніх інтерпретацій дасть можливість наблизитися до розуміння позиції *іншого*, може стати дискусійним майданчиком для подальшого примирення й застосовування важливого європейського принципу: «Вибачаємо та просимо вибачення». Сприйняття різних інтерпретацій складних сторінок історії повинно поєднуватися з толерантним ставленням до травматичної пам'яті *іншого*. У цьому контексті важливою залишається робота комісій істориків, реалізація ними спільних проектів, які сприятимуть порозумінню.

Особливе місце в процесі примирення посідає історична освіта, тому що школа значною мірою впливає на свідомість молодого покоління. Оскільки шкільні підручники на основі історичних оповідей формують національні міфології, прямо або опосередковано створюють «образ ворога», для їх нівелювання доцільно укладати спільні шкільні підручники, залучаючи до складу авторських колективів учених із різних країн, або представляти в національних підручниках різні точки зору.

Європейські засади створення підручників передбачають пошук спільного в історії як усередині країни, так і країн-сусідів, однак ці загальні риси розглядаються з різних точок зору, а саме: історичні події та процеси оцінюються в національному, етнічному, релігійному, соціальному і культурному аспектах.

Апробованим у європейській традиції подолання конфліктної ситуації у політичному житті країни, яка має історичні витоки і травматичну пам'ять, є механізм проведення «круглих столів» з питань національного примирення, широкі суспільні дискусії, комеморативні практики, конференції тощо.

Вагомою складовою європейської політики пам'яті є визнання лідерами та моральними авторитетами держав і народів власних злочинів і вибачення за них. Тому на основі всебічних історичних досліджень слід визнати як героїв боротьби за українську державність, так і осіб, які вчиняли злочини. Злочинні дії і злочини проти людяності держава та суспільство повинні засудити, а відтак застосувати європейські практики «покаяння та прощення».

Варто зауважити, що в умовах децентралізації втілення історичної політики загалом допускає парадоксальне поєднання двох взаємовиключних установок на формування загальноукраїнської та регіональної історичної пам'яті і, як наслідок, стимуляцію загальногромадянської та регіональної (етнічної) ідентичності.

Сьогодні Україна потребує системного підходу до втілення політики консолідації суспільства та вироблення спільного бачення подій і наслідків української та європейської історії, напрацювання конкретних заходів, спрямованих на зміцнення національної єдності, та розроблення політичних і соціокультурних механізмів неконфліктного розв'язання насущних суспільно-політичних протиріч, утвердження в українському політикумі та соціумі цінностей громадянського миру, формування спільної основи майбутніх пріоритетів розвитку Української держави й суспільства. Тому актуальною є проблема вироблення єдиного концептуального підходу щодо осмислення ролі історичної політики та політики примирення для сфери безпеки держави.

Список використаних джерел

1. Європа та її болісні минувшини / авт.-упорядники Жорж Мінк та Лора Неймайер у співпраці з Паскалем Боннарором ; пер. з фр. Є. Марічева. – К. : Ніка-Центр, 2009. – 272 с.
2. Схід/Захід : іст.-культ. зб. / Вип. 13–14 : Історична пам'ять і тоталітаризм : досвід Центрально-Східної Європи : спец. вид. / голов. ред. В. В. Кравченко. – Х. : ТОВ «НТМТ», 2009. – 428 с.
3. Культура історичної пам'яті : європейський та український досвід / [Ю. Шаповал, Л. Нагорна, О. Бойко та ін.] ; за заг. ред. Ю. Шаповала. – К. : ІПІЕНД, 2013. – 600 с.
4. Глава ДНР Александр Захарченко – об идеологии в программе «В ответе за Республику» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://dnr-online.ru/glava-dnr-aleksandr-zaxarchenko-ob-ideologii-v-programme-v-otvete-za-respubliku/>

5. Дефранс К., Пфаль У. На службі франко-німецького зближення. Діалог істориків по обидва береги Рейну // Європа та її болісні минувшини ; упор. Жорж Мінк і Лора Неймаер. – К. : Ніка-Центр, 2009. – С. 94.
6. Рекомендація Rec (2001) 15 Комітету міністрів Ради Європи «Про викладання історії у XXI столітті в Європі» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/994_729
7. Рекомендація CM / Rec (2011) 6 Комітету міністрів державам-членам «Щодо міжкультурного діалогу і образу Іншого у викладанні історії» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http://www.coe.int/t/dg4/education/historyteaching/Source/Results/AdoptedTexts/CM%20Rec\(2011\)6_Ukrainian.pdf](http://www.coe.int/t/dg4/education/historyteaching/Source/Results/AdoptedTexts/CM%20Rec(2011)6_Ukrainian.pdf)
8. Europäische Kommission, Arbeitsprogramm 2009 ; Kooperationsthema 8 : Wirtschaftsund Sozialwissenschaften und Geisteswissenschaften, Rev. 18 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://ec.europa.eu/atwork/planning-and-preparing/work-programme/index_de.htm
9. Хай живе французько-німецька дружба! [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.istpravda.com.ua/articles/2013/01/22/109492/>
10. Спільні історії для Європи без кордонів [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.novadoba.org.ua/ukr/shared-histories>
11. Du bist Deutschland [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://en.wikipedia.org/wiki/Du_bist_Deutschland
12. Лариса Кочубей. Франція : сучасні дискусії про національну ідентичність [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.ypiend.gov.ua/uploads/nz/nz_57/kochubei_frantsia.pdf

References

1. Mink, George, Neymayyer, Laura, & Bonnar, Pascal. (2009). *Yevropa ta yii bolisni mynuvshyny [Europe and its painful past]*. (Ie. Marichev, Trans.). Kyiv : Nika-Centr [in Ukrainian].
2. Kravchenko, V. (Ed.). (2009). *Skhid/Zakhid : ist.-kult. zb. / Vyp. 13–14 : Istorychna pamiat i totalitaryzm : dosvid Tsentralno-Skhidnoi Yevropy : spets. vyd.* [East/West : Historical and Cultural Collection. Issue 13–14. Special section : Historical Memory and Totalitarianism : Experience of Central and Eastern Europe]. Kharkiv : NTMT [in Ukrainian].
3. Shapoval, Iu., Nahorna, L., Boiko, A. (et al.). (2013). *Kultura istorychnoi pamiati : yevropeyskyi ta ukraïnskyi dosvid [Culture of historical memory : the European and Ukrainian experience]*. Shapoval, Iu. (Ed.). Kyiv : IPIEND [in Ukrainian].
4. Glava DNR Aleksandr Zakharchenko – ob ideologii v programme «V otvete za Respubliku» [Chief of DNR Alexander Zakharchenko – about ideology in the program “In replying for the Republic”]. (n.d.). *dnr-online.ru*. Retrieved from <http://dnr-online.ru/glava-dnr-aleksandr-zaxarchenko-ob-ideologii-v-programme-v-otvete-za-respubliku/> [in Russian].
5. Defrans, K., & Pfal, W. (2009). *Na sluzhbi franko-nimetskoho zblyzhennia. Dialoh istorykiv po obydvya berehy Reinu [Franco-German rapprochement. The dialogue*

- of historians on both banks of the Rhine] *Yevropa ta yii bolisni mynuvshyny – Europe and its painful past upor* (J. Mink, L. Neimaier, Comp.). (p. 94). Kyiv : Nika-Centr [in Ukrainian].
6. Rekomendatsiia Rec (2001) 15 Komitetu ministriv Rady Yevropy «Pro vykladannia istorii u XXI stolitti v Yevropi» [Committee of Ministers of EU. Recommendation Rec (2001) 15 “On the teaching of history in the XXI century Europe”]. *zakon5.rada.gov.ua*. Retrieved from http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/994_729 [in Ukrainian].
7. Rekomendatsiia CM/Rec (2011) 6 Komitetu ministriv derzhavam-chlenam «Shchodo mizhkulturnoho dialohu i obrazu Inshoho u vykladanni istorii» [Committee of Ministers of EU. Recommendation CM/Rec (2011) 6 to member states “As for intercultural dialogue and the image of the Other in history teaching”]. *coe.int*. Retrieved from [http://www.coe.int/t/dg4/education/historyteaching/Source/Results/AdoptedTexts/CM%20Rec \(2011\) 6_Ukrainian.pdf](http://www.coe.int/t/dg4/education/historyteaching/Source/Results/AdoptedTexts/CM%20Rec%20(2011)%206_Ukrainian.pdf) [in Ukrainian].
8. Europäische Kommission, Arbeitsprogramm 2009 ; Kooperationsthema 8 : Wirtschaftsund Sozialwissenschaft
- ten und Geisteswissenschaften, Rev. 18. *ec.europa.eu*. Retrieved from http://ec.europa.eu/atwork/planning-and-preparing/work-programme/index_de.htm [in German].
9. Khai zhyve frantsuzko-nimetska druzhba! [Long live Franco-German friendship!]. *istpravda.com.ua*. Retrieved from <http://www.istpravda.com.ua/articles/2013/01/22/109492/> [in Ukrainian].
10. Spilni istorii dlia Yevropy bez kordoniv [Common history for Europe without borders]. *novadoba.org.ua*. Retrieved from <http://www.novadoba.org.ua/ukr/shared-histories> [in Ukrainian].
11. Du bist Deutschland. (n.d.). *en.wikipedia.org*. Retrieved from https://en.wikipedia.org/wiki/Du_bist_Deutschland [in English].
12. Kochubei, Larysa. Frantsiia : suchasni dyskusii pro natsionalnu identychnist [France : contemporary debates about national identity]. (n.d.). *ipiend.gov.ua*. Retrieved from http://www.ipiend.gov.ua/uploads/nz/nz_57/kochubei_frantsia.pdf [in Ukrainian].